

NORDISK ARKITEKTURFORSKNING

Nordic Journal of Architectural Research

2-2022

Nordic Journal of Architectural Research

ISSN: 1893–5281

Editors-in-Chief

Marius Fiskevold

Norwegian University of Life Sciences, NMBU, Norway

Sten Gromark

Chalmers University of Technology, Sweden

Magnus Rönn

Nordic Association of Architectural Research, Sweden

For more information on the editorial board for the journal and board for the association, see <http://arkitekturforskning.net/na/>.

Submitted manuscripts

Manuscripts are to be sent to Marius Fiskevold (marius.fiskevold@nmbu.no), Sten Gromark (sgromark@bredband.net) and Magnus Rönn (magnus.ronn.arch@gmail.com) as a text file in Word, using Times New Roman font. Submitted articles should not exceed 8 000 words exclusive abstract, references and figures. The recommended length of contributions is 5 000–8 000 words. Deviations from this must be agreed with the editors in chief. See Author's Guideline (<http://arkitekturforskning.net/na/information/authors>) for further information.

Subscription

Students/graduate students

Prize: 27.5 Euro.

Individuals (teachers, researchers, employees, professionals)

Prize: 38.5 Euro.

Institutions (libraries, companies, universities)

Prize: 423 Euro.

Membership for the association

5.5 Euro (for individuals who get access to the journal through institutions).

Students and individual subscribers must inform about their e-mail address in order to get access to the journal. After payment, send the e-mail address to Trond Haug, trond.haug@sintef.no.

Institutional subscribers must inform about their IP-address/IP-range in order to get access to the journal. After payment, send the IP-address/IP-range to Trond Haug, trond.haug@sintef.no.

Payment

Sweden pay to plusgiro: 419 03 25-3

Outside Sweden pay in Euro to Nordea IBAN: SE67 9500 0099 6034 4190 3253 BIC/SWIFT: NDEASESS

Published by SINTEF Academic Press

P O Box 124 Blindern, NO-0314 Oslo, Norway.

CONTENTS

EDITORS' NOTES OFFERING A VISIONARY REALITY – ARCHITECTURE AS FICTION.....	5
STEN GROMARK, MARIUS FISKEVOLD AND MAGNUS RÖNN	
EXPERIMENTAL ARTISTIC APPROACHES TO CITIZEN INVOLVEMENT IN PLANNING: ACTORS IN NETWORKS AND POWER-RELATIONS	15
GISLE LØKKEN	
ART AND POLITICS IN ARCHITECTURAL COMPETITIONS	43
ALEKSANDER BERN	
PLANNING FOR HUMAN DIVERSITY: DESIGN PATTERNS OF UNIVERSAL DESIGN	75
LILIAN MÜLLER, DANIEL WOJAHN, IDA SANDSTRÖM AND PER-OLOF HEDVALL	
TORBORG ZIMMER. KVINNELIG PIONER OG BANEKRYTER I NORSK LANDSKAPSARKITEKTUR	105
BERIT RØNSEN	
VEGETATIONSPLANERING I UPPSALA UNDER 200 ÅR – IDEAL, FUNKTION OCH HISTORISKA AVTRYCK	135
ROGER ELG	
FORUM	
BOOK REVIEW: MAKING THE ARCTIC CITY.....	173
REVIEWER: TIINA MERIKOSKI	
BOOK REVIEW: CREATING BUILT ENVIRONMENTS. BRIDGING KNOWLEDGE AND PRACTICE DIVIDES	179
REVIEWER: MATTIAS KÄRRHOLM	
BOOK REVIEW: TROJAS MURAR. LABYRINTER UNDER 3000 ÅR	183
REVIEWER: ROLF JOHANSSON	

TORBORG ZIMMER KVINNELIG PIONER OG BANEØRYTER I NORSK LANDSKAPS- ARKITEKTUR

BERIT RØNSEN

English abstract

In the early 1930s the very first women started their careers as professional landscape architects in Norway. Although the lives and works of these women are important pieces of the puzzle of our garden history, their story has not been a theme of interest in Norwegian research until lately. The aim of this article is to help fill in the gap by telling the story of one of these women – landscape architect Torborg Zimmer. The article is based on new archive studies concentrating on her early period from childhood and education to breakthrough and early career until marrying Kåre Frølich in 1949.

Zimmer was born in 1911. She grew up in Bergen and established her own practice there in 1936 after studying abroad and at the Norwegian agricultural college (NLH). She had a challenging start being a young woman in a field strongly dominated by men, but eventually she found her place and gained respect for her work. She designed mainly private villa gardens in and around the two cities of Bergen and Stavanger. During her early period Zimmer was quite inspired by modernist ideas, using geometric figures and straight lines in clear-cut designs. Later she was more known for her great botanical skills such as rich and very detailed planting plans. Her archive shows about 240 projects from the 1930s to 1990s. 110 of them from before she married in 1949.

The article highlights three aspects of Zimmer's contribution showing her importance to Norwegian garden history: 1. She was a pioneer being one of the very first women entering the discipline as professional landscape architects. 2. She contributed to the development of the discipline by bringing in new ideas and modern design from abroad, and by actively participating in the professional discourse. 3. She contributed greatly to Norwegian garden art by designing a large number of beautiful gardens in Western Norway.

Keywords:

Garden art, landscape architecture, modernism, women's history, pioneer, Torborg "Bitten" Zimmer Frølich

Innledning

Figur 1
24 år gamle Torborg Zimmer presentert
i avisen 21. mars 1936.

UTSNITT FRA BERGENS AFTENBLAD (1936)

Som en av Norges første kvinnelige hagearkitekter etablerte den unge Torborg Zimmer seg i Bergen i 1936: 24 år gammel, nyutdannet og full av inspirasjon og modernistisk glød fra sine reiser i utlandet. Den bratte naturen hun skulle jobbe i satte raskt grenser for modernistisk grensesprenging, men Zimmer fant sin vei og skapte mange kunstverk i dialog med den norske vestlandsnaturen. Respekten for naturen, kjærligheten til plantemangfoldet, fascinasjonen for det moderne formspråket, og kunsten å elegant samordne disse faktorene til nye kunstverk på hvert sted, ble hennes varemerke.

Torborg Zimmer Frölich ("Bitten" blant venner) skulle bidra vesentlig til norsk hagekunst og landskapsarkitektur gjennom store deler av 1900-tallet. Som en av de første kvinnene i faget var hun en viktig banebryter. Hun bidro aktivt i den faglige diskursen og hun var en av de som brakte ideer og stiluttrykk fra utlandet til Norge. Derfor er hun en viktig figur i faghistorien. Likevel er hun lite kjent. Hvorfor? Og hvem var hun egentlig?

Kvinner i landskapsarkitekturen har vært lite studert og lite omtalt sammenlignet med menn. Dette gjelder i Norge og Norden ellers, men også i andre deler av verden (Dümpelmann & Beardsley, 2015, s. 15-17; Københavns Universitet, 2022). Det kan se ut som en del historikere rett og slett har gått forbi dem, skriver Dietze-Schirdewahn i 2021 (Dietze-Schirdewahn, 2021b). Årsakene er uklare og sammensatte. En forklaring er at historien tradisjonelt har vært skrevet av mannlige historikere. Menn har skrevet om menn (Nolin, 2015, s. 74). Menn har også dominert fagfeltet, fått de store oppdragene og sittet i ledende posisjoner. Dette

gir mer publisitet. En annen forklaring er at arkivmaterialet etter kvinnelige aktører ofte er tapt, og få verk er bevart. Dette gjør det ekstra krevende å finne opplysninger (Nolin, 2008, s. 140). Resultatet er en fortelling hvor kvinner synes å ha hatt mindre plass i faget og mindre påvirkning på fagets utvikling enn det som antakelig var tilfellet (Nolin, 2015, s. 55). Hensikten med denne artikkelen er å bidra til å styrke kunnskapen om norsk hagekunst på 1930- og 40-tallet og samtidig bidra til å nyansere forståelsen for utviklingen i faget ved å løfte fram historien til en av de kvinnelige aktørene. Studien inngår i et overordnet prosjekt som blant annet søker å synliggjøre faktorer som kan ha bidratt til hagekunstens bevegelse fra å være oppfattet som elitekultur på 17- og 1800-tallet, til å bli bredere folkekultur, slik vi kjenner den i dag. Kvinners inntreden i faget kan ha vært en faktor av betydning i så måte. Her trengs det mer forskning på konsekvensene av kvinnes virke. Dette kommenteres mer utdypende i artikkelens avsluttende refleksjoner.

Artikkelen undersøker hvem Torborg Zimmer var som ung modernist og hagekunstner i årene fram til hun giftet seg med arkitekten Kåre Frølich i 1949. I denne perioden utforsker hun modernismens formspråk blant annet gjennom utstrakt bruk av rette linjer og geometriske former. Senere ble hun en tydelig forkjemper for hagekunst på naturens egne premisser. Da lot hun designet i større grad ledes av naturgitte kvaliteter på stedet.

Noen ytterst få artikler og bokkapitler er skrevet om Zimmer Frølich. Disse gir oss noe informasjon om livet hennes, men i hovedsak presenterer de utvalgte hovedverk fra den senere delen av karrieren. Blant disse finner vi Arne Sælens artikkel "Med naturen som veiviser" i *Byggekunst* (1987) som han senere bygget videre på til kapittelet "Man tager det man haver..." i boken i *Utestemmer – Pionertid i norsk landskapsarkitektur 1900-1960* (2019). Sammen med mannen, arkitekt Kåre Frølich, ble hun også presentert i *Arkitektur i Norge: årbok 1999* (Florelus et al., 1999). I denne boken vektlegges samarbeidet mellom de to. I bøkene *Norske hager: hagevandring i ord og bilder* (Langeland, 1991) og *Gjennom hageporten til hundre års hageglede* (Conradi et al., 2000) er Zimmers egen hage på Skjoldhøgda i Bergen omtalt i egne kapitler.

Denne artikkelen baserer seg på nye studier av arkivmateriale fra Zimmers tegnestue i perioden 1935-48. Zimmers arkivmateriale ble avlevert til Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU) etter hennes død, og det befinner seg nå i Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur ved NMBU. At Zimmers materiale faktisk ble levert inn er interessant. Det kan tyde på at hun hadde en spesiell tyngde i fagmiljøet. Samtidig kan det også skyldes hennes mann Kåre Frølichs posisjon, og det faglige samarbeidet med han. Arbeidene fra perioden består av totalt 110 oppdrag. Hovedsakelig omfatter disse private hager i og omkring byene Bergen og Stavanger. Ettersom Zimmers arkiv i all hovedsak inneholder hagearkitekttegninger, ikke kilder som forteller om livet hennes ellers,

har annet arkivmateriale som gamle aviser, tidsskrifter, folketellinger, kirkebøker og fotografier, vært viktige kilder for å finne ut mer om hvem hun var. Digitalisert og tilgjengeliggjort materiale ved Nasjonalbiblioteket, Arkivverket og databaser som DigitaltMuseum og Marcus (Universitetsbiblioteket i Bergen) har vært av uvurderlig verdi i så måte. Også tilgang til Kåre Frølich's og andre bergensarkitekters arkivmateriale i Bergen byarkiv, samt materiale etter landskapsarkitekt C. Th. Sørensen ved Danmarks Kunstbibliotek i København, har vært viktig. Arkivenes rolle for denne typen forskning er essensiell. Det ligger dessverre i dag en stor begrensning i det faktum at kvinners materiale ofte ikke finnes bevart i arkivene (Sonne, 2022; Nolin, 2008, s. 140). Dette er første gang Torborg Zimmers historie blir fortalt på denne måten. Det har vært en møysommelig prosess å pusle brikkene sammen ettersom kildematerialet er svært begrenset og det ikke finnes etterkommere å snakke med. Desto viktigere er det at arbeidet blir gjort før den lille kunnskapen vi har går i glemmeboken. Historien gjentar ikke seg selv, men historikere gjentar hverandre, sier professor i landskapsarkitektur Henriette Steiner: "Det har skapt en negativ spiral, hvor kvindene bliver udvisket gennem historien, selvom de var synlige i deres samtid. Det betyder, at vores offentlige hukommelse bliver skæv, og vi i sidste ende ikke får et retvisende billede af historien" (Sonne, 2022).

I tillegg til å være et bidrag til forskning på norsk hagekunstshistorie er artikkelen også et bidrag til pågående forskning på kvinner i landskapsarkitekturen. Ønsket er ved dette å bidra til en mer nyansert historiografi som inkluderer flere aspekter og gir dypere forståelse for profesjonens utvikling. De siste årene har temaet kommet i søkelyset i Norden blant annet ved en fellesnordisk satsning gjennom forskningsnettverket "Where are the Women in Scandinavian Landscape Architecture" ledet av Steiner sammen med professor Svava Riesto ved Københavns Universitet (Københavns Universitet, 2022). Også andre steder er temaet satt på agendaen det siste tiåret. Spesielt bør nevnes boken *Women, Modernity and Landscape Architecture* (Dümpelmann & Beardsley, 2015) som samler interessante undersøkelser fra forskere over hele verden innen temaet kvinner i landskapsarkitekturen.

Oppveksten på brygga

Søndagen da Torborg Zimmer kom til verden, 23. juli 1911, stod det å lese i *Bergens Tidene* at keiser Wilhelm snart var ventet til byen. Den tyske keiseren var på sin årlige norgesferie langs vestlandskysten. Keiserens ankomst kunne antakelig ikke måle seg med gleden over å få en ny lillesøster. Likevel må det ha vært en spennende affære for de fire eldste Zimmer-barna i Strandgaten 147 å følge med på at keiserflåten med skipet "Hohenzollern" og fire følgeskip ankret opp i havnen i Bergen. De bodde praktisk talt på brygga, og fra familiens leilighet i de to øverste etasjene i den høyreste hjørnegården på Tollbodallmenningen hadde de den beste utsikten til begivenheten.

Det pulserende havnelivet i Vågen var Zimmer-barnas hverdag. Hendelsen over er nok beskrivende for miljøet Torborg Zimmer vokste opp i. Moren, Elisa Zimmer (født Sundfør), var fra en skipsrederfamilie i Haugesund. Faren, Knud Zimmer, var direktør i Bergenske Dampskipselskap (BDS). Med hans arbeid fulgte et liv tett på reisende mennesker, handel av varer og lossing av båter som lå til kai. Familien hadde flyttet til Bergen fra Stavanger i 1905 da han fikk sin første stilling i selskapet (Wiberg, 1926, s. 116). Boligen på Tollbodallmenningen fulgte stillingen. En folketelling fra 1910 viser at Knud og Elisa Zimmer bodde her med barna Kathrine, Ingeborg, Antonette og Hans Kirkgaard, sammen med tre tjenestepiker. På gateplanet og i de tilhørende sjøbodene var det næringslokaler for dampskipsselskapet (Digitalarkivet, 2022a). Så kom altså Torborg som femte barn i ungeflokken i 1911.

Da dampskipsselskapets topp moderne bygningskompleks på Bradbenken, nord for Vågen, stod ferdig i 1913, flyttet familien inn der. I 1916 kom lillesøster Elisa til verden som sistemann i ungeflokken (Digitalarkivet, 2022b). Det meste av sin barndom bodde altså Torborg Zimmer på Bradbenken. Også her med brygga og det pulserende havnelivet rett utenfor dørstokken. De gamle, ikoniske bryggene i Bergen var nærmeste nabo mot øst og Bergenhus festning nærmeste nabo mot vest. De grønne festningsvollene og parkarealet innenfor festningsmurene må ha vært en yndet lekeplass for barna. Antakelig var det på Krohnsengen skole i

Figur 2
Torborg Zimmers første barndoms-
hjem, Strandgaten 147 (den høyreste
hjørnegården til venstre i bildet) foto-
grafert 1869.

FOTO: KNUD KNUDSEN ([HTTPS://MARCUS.UIB.NO/
INSTANCE/PHOTOGRAPH/UBB-KK-1318-0058.HTML](https://marcus.uib.no/instance/photograph/UBB-KK-1318-0058.html))

bakkene ovenfor Bradbenken de seks Zimmer-barna gikk i barneårene. Flere av dem fortsatte deretter videre på Bergen Katedralskole i ungdomsårene. Torborg Zimmer, derimot, valgte en annen vei.

Det skal ha vært gjennom farens forretningskontakt Trygve Blaauw hun fikk muligheten til å reise til England i 1928. Blaauw hadde giftet seg med storesøster Ingeborg Zimmer i 1927 og var nå som en del av familien å regne. Arne Sælen har skrevet at det ifølge Knud Zimmer var for å “lære engelsk kustus, og kanskje også tilegne seg gartnerfaget” at datteren ble sendt til England (Sælen, 2019, s. 209-211). Det var ikke uvanlig i velstående familier at også døtre reiste ut for å få utdanning på denne tiden. I borgerskapet, hvor kvinner gjerne var økonomisk helt avhengig av sine menn og etter tradisjonen ikke skulle ha verken utdanning eller jobb, hadde man sett hvor katastrofalt det kunne være å forbli ugift (Erichsen, 2017, s. 80). Gjennom de første tiårene av 1900-tallet ble det gradvis mer akseptert at også kvinner tok høyere utdanning. Samtidig var det usikre tider i Europa som blant annet hadde forårsaket at mange menn var utvandret til Amerika. Grunnet farlig arbeid som fiske og industri var også dødeligheten høyere blant menn. Kvinnene kom i overtall (Erichsen, 2017, s. 79-87). En av grunnene til å sende døtre i utdanning var derfor å sikre dem en god framtid uavhengig av giftemål.

Figur 3
Torborg Zimmers barndomshjem, Bradbenken 1. Bygningen ble oppført for Bergenske Dampskipsselskap (BDS) i 1913. Fotografert omkring 1920.

FOTO: OLAF ANDREAS SVANØE (HTTPS://MARCUS.UIB.NO/INSTANCE/PHOTOGRAPH/UBB-BROS-00645.HTML)

Figur 4
De fire yngste Zimmer-søstrene i
Ingeborgs bryllup 1927 (fra v. Torborg,
Ingeborg, Antonette, Elisa). Søster
Antonette, som var utdannet drakt-
og kjølesyerske, sydde Ingeborgs
brudekjole (Marcus billedsamling, 2022).
Bildet er fra et album over Antonette
Zimmers brudekjoler.

FOTO: UKJENT FOTOGRAF. MARCUS BILLEDSAMLING
([HTTPS://MARCUS.UIB.NO/INSTANCE/ALBUM/UBB-BS-FOL-01866.HTML](https://marcus.uib.no/instance/album/ubb-bs-fol-01866.html))

Studietiden i England

Det var til Swanley Horticultural College Torborg Zimmer kom som 17-åring i 1928. En gartnerskole med tilhold i det gamle Hextable House i Kent, et herskapshus med historie tilbake til 1500-tallet. Siden 1925 hadde skolen vært under ledelse av den anerkjente kvinnelige botanikeren dr. Kate Barrett som selv hadde studert ved skolen tidlig på 1900-tallet. Dette året, 1928, hadde rektor Barrett fått reist en moderne laboratoriebygning for plantestudier som antakelig stod flunkende ny da Zimmer ankom Swanley for å starte sitt første skoleår (Hextable Heritage Society, 2018, s. 11-12).

Swanley var en av de største gartnerskolene i England spesielt tilrettelagt for kvinner. Egne gartnerskoler for kvinner hadde blitt opprettet også i de nordiske landene fra slutten av 1800-tallet, men for kvinner som ønsket en karriere, gjerne som profesjonell landskapsarkitekt, var disse skolene dårlig egnet. Derfor reiste de gjerne til utlandet for å finne en egnet skole (Nolin, 2015, s. 58-59). På Swanley møtte Torborg Zimmer der-

for et internasjonalt miljø av kvinnelige studenter fra mange forskjellige land. Blant medstudentene var den jevngamle, svenske Inger Wedborn, som skulle bli en av Sveriges første kvinnelige hagearkitekter. I en artikkel om Swanley i 1932 forteller Wedborn at skolen hadde forelesninger i botanikk, bokføring, entomologi (insektslære), kjemi og hagebruk. I det første studieåret hadde studentene praktisk arbeid innen frukt- og grønnsaksdyrking, og i det andre året innen anlegg og skjøtsel av prydhager. Utenom undervisningen var det et rikt studentmiljø med en mengde foreninger, blant annet for tennis, hockey, aftenunderholdning og dans. Og studentene bodde i egne studenthjem inne i byen, fem minutter unna colleget (Wedborn, 1932, s. 12-14).

De to årene i England gav Zimmer "Certificate in Horticulture" og grunnleggende botanisk kunnskap som fikk prege hele hennes karriere. Den store kjærligheten til lyng har hun selv sagt at hun fant under oppholdet i England. På denne tiden var ikke lyng vanlig i hager i Norge, men i England så hun den brukt som hageplante for første gang og ble begeistret (Bergens Tidende, 1992).

Praksis og studier i Norge og København

Tilbake i Bergen i 1930 fikk Torborg Zimmer mulighet til å bruke sin nyervervede botaniske kompetanse i et halvt års praksis i plantehuset i Botanisk hage ved Bergens Museum (Norges Kvinder, 1936). Denne høsten gikk de samme sted løs på det store omleggingsarbeidet i Muséhagen hvor det nyklassisistiske prydanlegget med vannbassenger som finnes der i dag, ble anlagt. Det var bygartner Georg Rosenkilde og professor Rolf Nordhagen som stod bak planene. Selve anleggsarbeidet ble utført blant andre av entreprenørfirmaet Ingolf Eide (Jørgensen et al., 2015, s. 99-103). Om Zimmer var involvert i dette arbeidet, er uvisst, men hun var iallfall på stedet, og kanskje var det her hun stiftet sitt første bekjentskap med Eide og de andre av byens etablerte anleggsgartnerfirmaer.

I Byggekunst 1987 skriver Torborg Zimmer (nå gift Frölich) at hun i 1931-32 var kontorassistent ved Geologisk institutt på Universitetet i Bergen (Frölich, 1987, s. 42). I aviser fra 1936 oppgir hun derimot at hun etter sin praksisperiode ved plantehuset i Botanisk hage jobbet to år som privat gartner og at hun senere (antakelig i 1935) var et halvt års tid ved "geologiske avdeling ved Bergens museum" (Nationen, 1936; Norges Kvinder, 1936). Geologisk avdeling var forløperen til Geologisk institutt. Avisene fra 1936 vurderes å være den mest pålitelige kilden ettersom de er nærmere i tid og oppstillingen fra 1987 også inneholder andre unøyaktigheter.¹ Hvor Torborg Zimmer hadde sitt engasjement som privat gartner i disse to årene har jeg ikke lykkes å finne ut. Kanskje jobbet hun flere steder. Fortsatt bodde hun hjemme på Bradbenken hos foreldrene sine, sammen med søsknene Antonette, Hans Kirkgaard og Elisa. På kveldene fulgte hun et aftenkurs i geometri og tegning ved Bergen Kunsthåndverksskole i Strømgaten (Frölich, 1987, s. 42).

1 For eksempel oppgir hun at hun var hos Sørensen i København 1933-35, men dette skal ha vært kun 3/4 år i 1934 (Borup, 1991, s. 62). Bergens Museum omtales som Universitetet i Bergen, men var ikke formelt et universitet i 1931-32. Geologisk institutt gikk på denne tiden under betegnelsen geologisk avdeling under museet slik det framgår korrekt av avisene fra 1936.

Vinteren 1932 døde Torborg Zimmers far, direktør Knud Zimmer, 62 år gammel. Familiens bolig på Bradbenken hadde fulgt hans stilling i Bergenske Dampskipselskap, så nå måtte moren og de fire fortsatt hjemmeboende barna flytte ut. I 1934 finner vi dem i en leilighet i Kalvedalsveien 6 (Digitalarkivet, 2022c): En gulmalt sveitservilla tegnet av arkitekt Peter Andreas Blix (Nyberg & Røyrane, 2014, s. 37) som fortsatt står der i dag.

Ett år etter farens død forlot Zimmer Bergen på nytt. En gruppe NLH-studenter hadde vært på besøk i Bergen og Zimmer hadde slik kommet i kontakt med dosent i hagekunst Olav Leif Moen. Personlig inviterte han henne til å komme til Ås (Sælen, 1987, s. 36). I skoleåret 1933-34 fulgte hun studiet i hagekunst under Moens ledelse. Studiet var blitt opprettet i 1919, og i 1934, mens Zimmer var der, ble de to aller første kvinnene ved studiet, Else Collett og Sigrid Jahnsen, uteksaminert. Disse to, sammen med Karen Reistad og Torborg Zimmer, regnes i dag som Norges første kvinnelige landskapsarkitekter (Dietze-Schirdewahn, 2021a). Året ved landbrukshøyskolen ga Torborg Zimmer et verdifullt nettverk og faglig forankring som hun tok med seg videre. Her møtte hun mennesker som utgjorde kjernen i det norske hagearkitektmiljøet på denne tiden. Hun fikk kontakt med medlemmer i Norsk hagearkitekt- og anleggsgartnerlag (NHAL) som samlet hagearkitekter fra hele landet, men som hadde sin hovedmedlemsmasse og møtevirksomhet i hovedstadsområdet. Else Collett skulle bli hennes nære venninne for livet.

Figur 5
Norges landbrukshøyskole (NLH) fotografert 1933. Her hospiterte Zimmer ved linjen for hagekunst i skoleåret 1933-34.

FOTO: UKJENT FOTOGRAF. OSLO BYARKIV ([HTTPS://DIGITALTMUSEUM.NO/011012622046/NORGES-LANDBRUKSHOISKOLE](https://digitaltmuseum.no/011012622046/NORGES-LANDBRUKSHOISKOLE)). CC BY-SA 4.0.

Under studiet i hagekunst på NLH ble Torborg Zimmer begeistret for den danske hagearkitekten C. Th. Sørensens arbeider. Hun bestemte seg for å ta kontakt med Sørensen, og i 1934 fikk hun plass som assistent ved tegnestuen hans på Brønshøj i København (Borup, 1991, s. 62). Samtidig benyttet hun anledningen til å følge et kurs i landmåling ved Landbohøjskolen på Frederiksberg. Oppholdet ved Sørensens tegnestue må ha vært både inspirerende og lærerikt. Venenskapet med Sørensen-familien fortsatte livet ut. Sørensens datter, Sonja Poll, født 1935, husker at "Bitten" senere kom innom på besøk i hjemmet deres gjennom årenes løp. "Bitten Zimmers besøk står for mig som noget særlig hyggeligt, måske fordi hun var opmærksom på os børn" (S. Poll, personlig kommunikasjon, 17. november 2021). Også venninnen Else Collett var assistent ved Sørensens tegnestue en periode fra 1935. Sonja Poll forteller at de to norske jentene var gode venninner "livet igennem". Collett ble værende i København fram til 1937, men for Torborg Zimmer var tiden kommet for å reise hjem til Bergen for godt, trolig vinteren 1935.

Ung modernist i bratt bakke

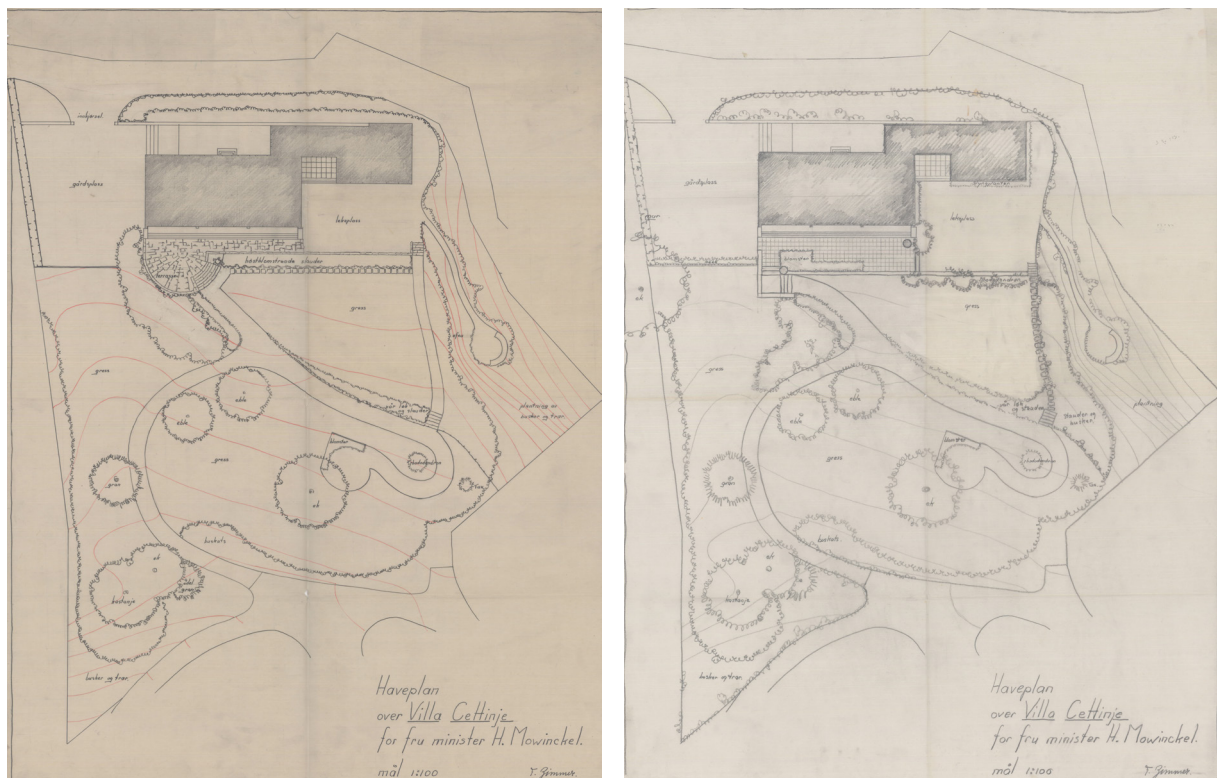
Møtet med arbeidslivet ble nok bratt på flere måter. Selv har Zimmer fortalt at det opplevdes tungt å vinne innpass i territoriet til de store anleggsgartnerfirmaene fra generasjonen før. I lang tid hadde disse hatt markedet alene. De var vant til å håndtere oppdrag med hele prosessen fra bestilling til planlegging og ferdigstilling i marken. Selv om disse firmaene på 30-tallet hadde begynt å løses opp, så hadde det dannet seg en anleggsgartnerstand med et indre samhold uten særlig kontakt med andre innen hagebruk og gartneri, forteller hun (Frølich, 1987, s. 42).

Heller ikke menn som rendyrket hagearkitektrollen ser det ut til at Bergen hadde på denne tiden. Antakelig var det altså vanskelig for hagearkitekter generelt å utfordre anleggsgartnerbransjen. Å komme som ung og nyutdannet kvinne i begynnelsen av 20-årene uten en spade i hånden må likevel ha vært ekstra krevende. Ved ett av sine første tegneoppdrag opplevde hun at ikke et eneste tilbud kom inn til fristen for anbudsrunder. Hun forteller hvordan hun fikk sjokk og syntes at verden gikk under over at ingen ville ta oppdraget med å anlegge hagen hun hadde tegnet. Men så kom likevel tilbudene inn, om enn litt for sent. "De store hadde nok en felles fryd av å vise sin overlegenhet", skriver hun (Frølich, 1987, s. 42). I et annet oppdrag, med bygning av arkitekt Ole Landmark, forteller hun: "sendte jeg planen til ham og ville gjerne ha en diskusjon. Det ble meget ille opptatt, og 'hans mann', anleggsgartner Ingolf Eide, ble straks satt inn i det fortsatte arbeide" (Frølich, 1987, s. 42).

Det var et mannsdominert miljø både i anleggsgartner- og arkitektstanden i Bergen på denne tiden. Det er ingen overraskelse at det var utfordrende å finne sin plass som kvinne. Noen tok likevel den unge, kvinnelige hagearkitekten imot med åpne armer. Etter noen måneder som

kontorassistent ved Geologisk avdeling på Bergens museum fikk Zimmer jobb som tegneassistent ved arkitekt Leif Grung's kontor. Grung hadde vært aktiv arkitekt i Bergen fra 1923, og fra slutten av 20-tallet ble han en ledende frontfigur for den funksjonalistiske stilretningen (Lunde & Bøe, 2022).

De aller første tegningene vi finner i Zimmers eget arkiv er fra denne perioden hos Grung i 1935. Her ligger blant annet hageplan for ekteparet Helga og Hugo Mowinckel på deres nye praktieendom "Villa Cetinje" på Fjøsanger. Villaen ble tegnet av arkitekt Grung og var oppkalt etter Cetinje i Montenegro hvor minister Mowinckel bodde under første verdenskrig. Hagen lå i en sydvendt skråning nedenfor huset. De to forslagene Zimmer tegnet her viser to ulike varianter av en større, hellelagt solterrasse i overgangen mellom huset og hagen. Den ene med halvsirkelformet trapp mot hagen nedenfor og den andre med firkantet repostrapp. Hageanlegget ellers kan sies å være stilmessig ganske ordinært sett med datidens øyne. Det inneholdt hageganger og sitteplasser landskapelig tilpasset topografien. Kanskje turte hun ikke helt å slippe modernisten i seg løs i de aller første oppdragene, eller kanskje var det eierne her som hadde spesifikke ønsker.

Samme år fikk hun også tegne hageanlegget til en noe mer kjent Grungvilla i Fjellveien 15 for ingeniør Laurentius Eide (kalt "Lau-Eide"). Villaen er et godt eksempel på Grung's radikale funksjonalisme. Den ligger i et

Figur 6
To forslag til hageplan for ekteparet Helga og Hugo Mowinckel i Villa Cetinje. TORBORG ZIMMER, 1935

svært bratt terreng, nærmest som i en fjellside. Oppdraget ble nok praktisk talt en bratt læringskurve for Zimmer. Av bygningen kan vi lese at eieren her må ha ønsket seg et moderne signalanlegg som brøt med forventinger i tiden. Torborg Zimmer, som kom direkte fra den største modernisten innen hagekunst, C. Th. Sørensens tegnekontor, gikk antakelig løs på oppgaven med stor iver. Men hvordan skulle hun bruke det modernistiske formspråket i et slikt krevende terreng? De danske hagene hun hadde sett Sørensen planlegge, var gjerne som flate, blanke lerret hvor man ofte uhindret kunne legge linjer, sirkler og geometriske former etter fri fantasi. Her i fjellside, derimot, satte topografien helt klare begrensninger for designet.

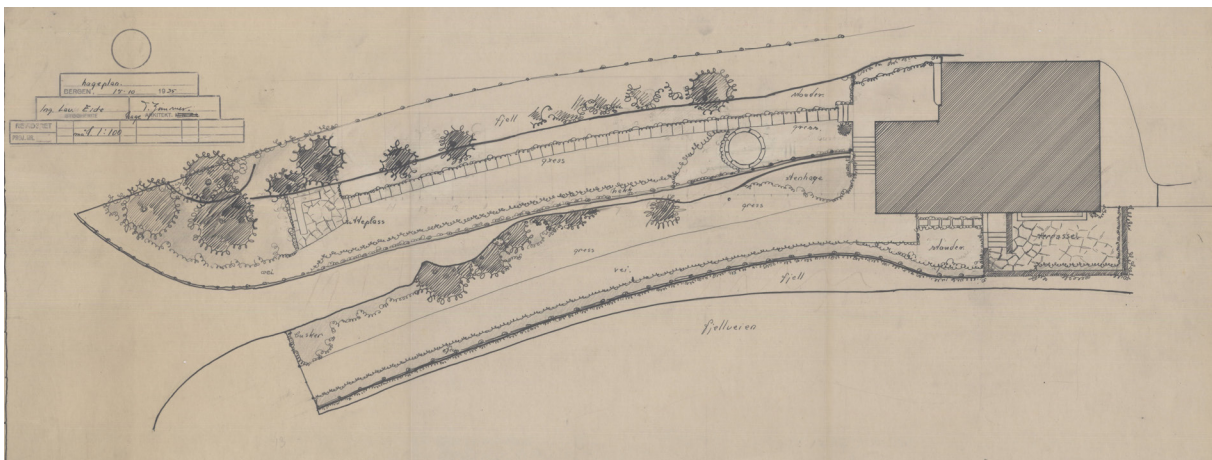

Figur 7
Villa Lau-Eide (Fjellveien 15) tegnet av
arkitekt Leif Grung, 1935.

FOTO: FRODE INGE HELLAND ([HTTPS://COMMONS.WIKIMEDIA.ORG/WIKI/FILE:GRUNG_VILLA_LAU_EIDE.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grung_Villa_Lau_Eide.jpg)) CC BY 2.5.

På tegningen ser vi hvordan hun elegant har håndtert utfordringen ved å dele hagen inn i to smale, langstrakte terrasser. Den ene rommer innkjørselen til huset, flankert av en gresskledd skråning kantet med nøye utvalgte trær, busker og slyngplanter. På terrassen over finner vi familiens private hage hvor man kan vandre tørrskodd fra huset over en

rett hellegang langs utsikten mot sitteplassen i andre enden. Her er det rette linjer, praktiske løsninger og en vakker, gjennomtenkt samplanting av stauder i ulike høyder og farger blandet med buksbom, forsythia, roser og slyngplanter. Gresset skilles fra det lange staudebedet ved hjelp av hellegangen slik at det ikke vokser gress innover i bedet. Omkring sitteplassen er det skjermende busker av gullregn, syrin, rips og kornell omgitt av bøketrær. Den runde formen på sandkassen svarer til husets funksjonalistiske formspråk. Enkelt, funksjonelt og vakkert. Ved å bruke eple, plomme og kirsebær som prydd langs innkjørselen, stikkelsbær som hekk på øvre terrasse og ripsbusker omkring sitteplassen, var det også noe spiselig å hente fra hagen (Zimmer, 1935b).

Hagen må ha vært et vellykket prosjekt ettersom den fikk stå ganske urørt gjennom hele 1900-tallet. Torborg Zimmer hadde stått sin prøve, og hun startet med dette sin livslange dialog med den kravstore, norske vestlandsnaturen. Tiden var kommet for å starte egen praksis.

Figur 8
Hageplan for ing. Eide i Fjellveien 15,
1935.

TORBORG ZIMMER, 1935

Egen praksis fra 1936

I et hvitt, gammelt trehus på Nordnes i Bergen leide hun seg inn våren 1936. I det lille rommet, antakelig i andre etasje,² plasserte hun et tegnebord og en skrivemaskin (Frølich, 1987, s. 42). I Bergens lokalaviser annonserte hun "Planlegg haven nu! Jeg utarbeider plan, beplantningsplan og gir råd vedrørende haven" (Bergens Tidende, 1936b; Morgenavisen, 1936b). Aviser flere steder i landet trykket samtidig et intervju med henne. "Bergen har fått sin første kvinnelige hagearkitekt. Det er den unge Torborg Zimmer som i neste uke etablerer sig med kontor i Strandgaten" stod det å lese (Nationen, 1936).³

2 Basert på en utleieannonse for kvistværelse i Strandgaten 156, 5. mars 1936. Dette kan ha vært den hun slo til på (Bergens Tidende, 1936a).

3 Også annonsert i Bergens Aftenblad (21. mars 1936), Norges Kvinder (3. april 1936) og Adresseavisen (25. april 1936)

Året hos Grung hadde nok gitt henne noen referanseprosjekter som ga tillit, for oppdragene er mange fra første stund. Et av oppdragene som ga henne større publisitet dette første året, var hageanlegget ved Norges Handelshøyskole på Nygårdshøyden (Bergens Aftenblad, 1936). De fleste oppdragene var likevel private villahager i og omkring Bergen. Kjente bergensarkitekter som Ole Landmark, Frederik Konow Lund og Peter Andersen er av de som tegnet bygninger på anleggene som finnes i Zimmers arkiv. Antakelig inngikk arkitektene enten et direkte samarbeid med henne om å levere helhetlige anlegg med villa og hage for kundene. De kan også ha anbefalt hennes tjenester til huseierne som selv tok direkte kontakt med Zimmer for å bestille hageplan. Det siste er nok mest sannsynlig ettersom det ikke ser ut til å ligge dokumenter som omhandler hageanleggene i de aktuelle arkitektenes arkiver.⁴

Våren 1937 flyttet Torborg Zimmer tegnestuen sin til et nyere bygg på Torgalmeningen hvor hun hadde bedre fasiliteter og også bedre kontakt med arkitektmiljøet. På tegnestuen arbeidet hun antakelig selv på samme måte som arkitektene: kundene tok kontakt med henne for å bestille en hageplan, hun utarbeidet deretter en plan i samarbeid med kunden, og la så denne ut på anbud til aktuelle firmaer som kunne gjøre anleggsarbeidet. Noen ganger fulgte det med en detaljert beskrivelse over det planlagte anleggsarbeidet sammen med hagetegningen, andre ganger ble avklaringer gjort muntlig underveis på stedet, har Zimmer selv fortalt (Frølich, 1987). Dette kan forklare hvorfor det finnes i hovedsak tegninger i hennes arkiv og kun noen få skriftlige beskrivelser.

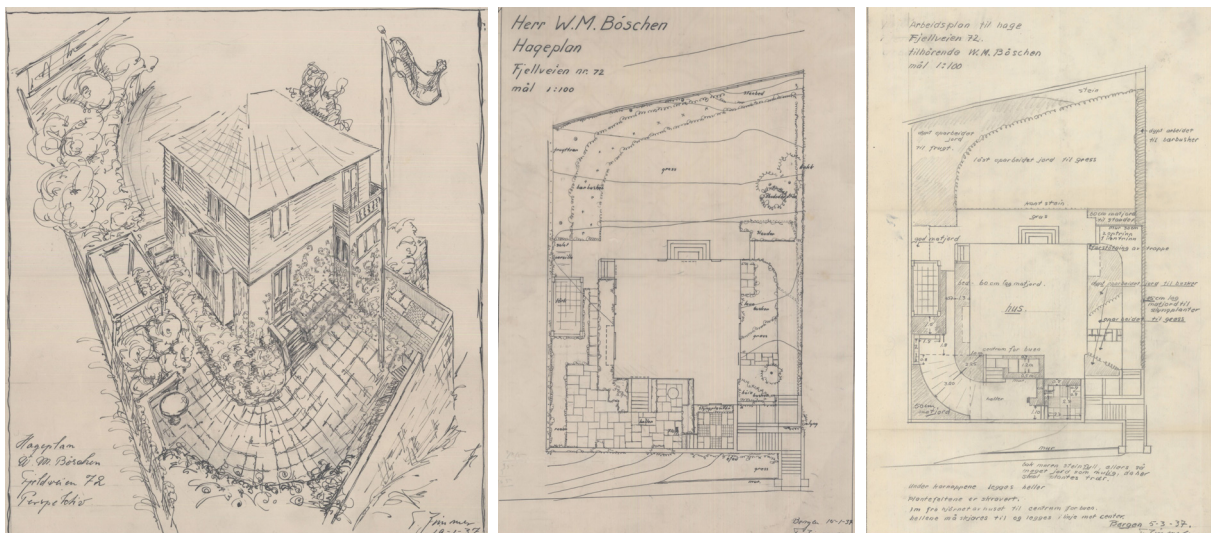
Et av anleggene hvor det finnes flere dokumenter som forteller om arbeidsprosessen, tegnet hun i 1937 for kjøpmann Wilchen Meyer Bøschen. Han hadde på sine eldre dager fått bygget et nymotens "skjørt og blusehus" i Fjellveien 72, tegnet av arkitekt Peter Andersen (Morgenavisen, 1936a). Denne eiendommen er igjen et eksempel på det bratte og svært

Figur 9
Strandgaten 156 (huset lengst til venstre) hvor Zimmer åpnet sin første tegnestue i 1936. Fotografert omkring 1920. I avisene annonserte hun sine tjenester.

FOTO: UKJENT FOTOGRAF. RIKSANTIKVAREN
(https://no.wikipedia.org/wiki/Fil:Strandgaten_156-158-160-162,_Hordaland_-_Riksantikvaren-T248_02_0404.JPG#filelinks). FALT I DET FRI.
Annonce: Utsnitt fra Morgenavisen (1936)

4 Basert på gjennomgang av arkivmateriale i Bergen Byarkiv, 14. februar 2022 på konkrete eiendommer hvor Zimmer tegnet hagen.

utfordrende terrenget Zimmer jobbet i. I januar 1937 leverer hun to ulike forslag til hageplan for Bøschen. Antakelig startet prosjektene hennes gjerne slik med ulike forslag, hvorav kunden valgte seg en favoritt. I arkivet finner vi at hun utarbeidet arbeidsplan for begge løsningene. Beskrivelsen hun la ved anbudsinvasjonen tyder på at det er planen datert i mars Bøschen gikk for. Zimmer inviterte så anleggsgartnerfirmaer til å komme med anbud på jobben innen en gitt dato. Her ligger det en mal for anbudsinvasjon som hun antakelig brukte også i andre prosjekter. Vedlagt invitasjonen lå beplantningsplan og en beskrivelse av hvordan arbeidet skulle utføres. I tilfellet Fjellveien 72 ser vi at anvisningene til anleggsgartneren er svært detaljerte: fra antall cm i trappenes opptrinn og inntrinn, eller mellom bordene i trebenken, til hvilken type eller farge steinhellene skal være. Hun understreker også viktigheten av godt opparbeidet, næringsrik jord, sunne, voksevillige planter, og riktig plante-tidspunkt. Faktorer som var viktige for å lykkes med vekst i de bratte fjellskrentene.

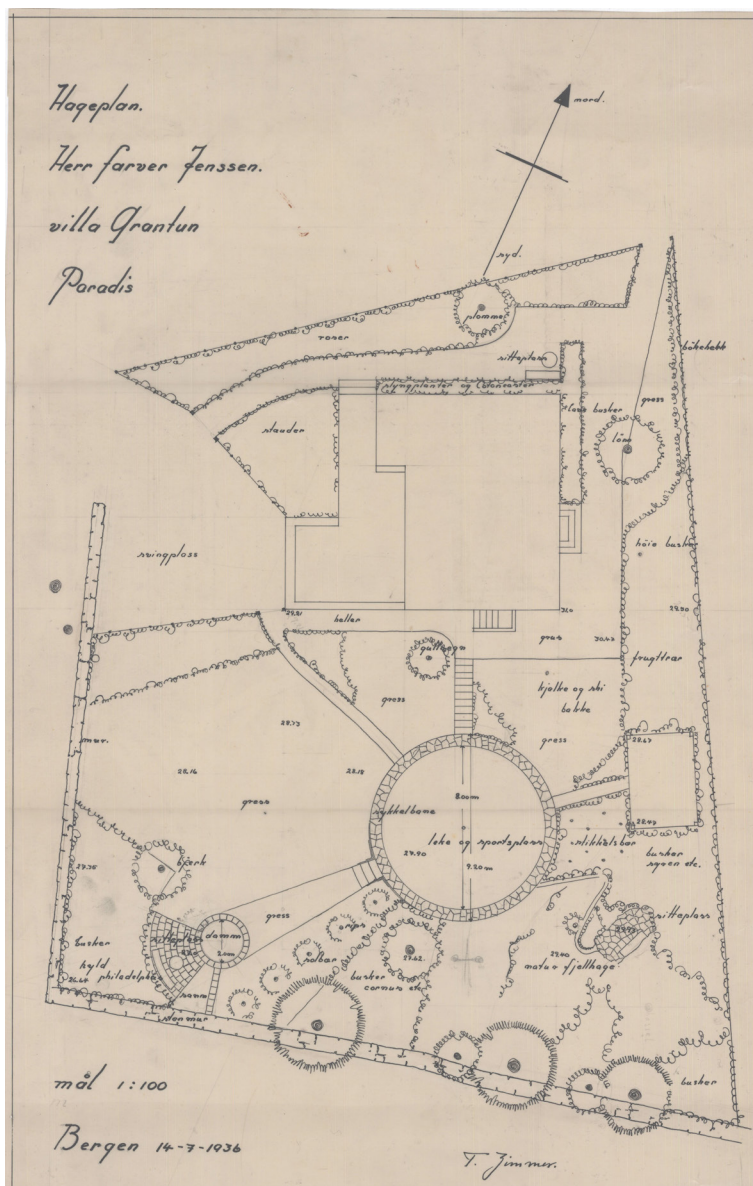
Nettverket hun hadde fått på NLH, holdt hun ved like blant annet gjennom sitt medlemskap i Norsk Hagearkitekt- og Anleggsgartnerlag. Våren 1938 deltok hun i *Idékonkurransen om gode bondehager* som laget arrangerte sammen med Selskapet Havedyrkningens Venner over en treårsperiode (Rønsen, 2022, s. 8). Samme år fikk hun et reisestipend fra Bergen Gartnerforening for å besøke en utstilling i Berlin (Frølich, 1987, s. 42). Antakelig må det ha vært til den store internasjonale hagebrukskongressen i Berlin og Essen hun reiste. Her deltok også lagsmedlemmer som Harald Hindhamar, Ellef Grobstok, Olav Aspesæter og medstudenten Sigrid Jahnsen fra NLH (nå gift Hotvedt) (Aftenposten, 1938).

Fig. 10
Hageplan for Herr W. M. Bøschen i Fjellveien 72. Perspektivskisse og to ulike forslag til plan, 1937.

TORBORG ZIMMER, 1937

Den “zimmerske” hagen

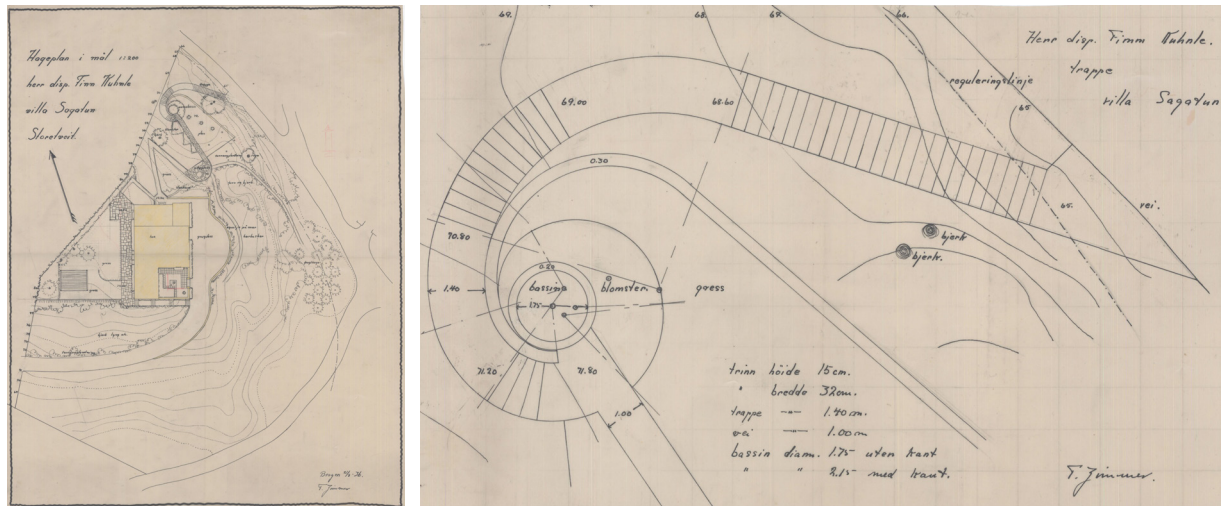
Torborg Zimmer kom som et friskt pust fra utlandet med sitt moderne formspråk til de bergenske hagene. Felles for mange av hagene hennes i denne første tiden er en utstrakt bruk av geometriske former som sirkler, spiraler, rette linjer og firkanter. Dette var nytt og grensesprengende og klart inspirert av Sørensens arbeider i Danmark. I hagen for farver Jenssen i Villa Grantun på Paradis, for eksempel, ser vi hvordan hun bruker den sirkelrunde leke- og sportsplassen som hovedform i hagen, og bygger opp hele anlegget rundt denne. Rette linjer stråler ut fra sirkelen og leder til ulike elementer i hagen, som dam, sitteplass, innkjørsel, hovedbygning og hageskur. Også busker plantes til dels i stråler ut fra sirkelen.

Figur 11
Hageplan for farver Jenssen i Villa Grantun på Paradis, 1936

TORBORG ZIMMER, 1936

Spiralformen er også flittig i bruk hos Zimmer i denne perioden. I anlegget hun tegnet for disponent Finn Kuhnle i Villa Sagatun på Storetveit, er en spiral lagt omkring en sirkelrund dam der den starter som blomsterbed og går over i trapper i sving oppover skråningen.

Zimmers hager i denne perioden preges også av mye helle ganger og helleplasser. Som regel ble hellene lagt i rette linjer eller store felter. Noen ganger dekker de nesten hele hagen. Hun utforsker ulike måter å legge hellene på, og hun kombinerer gjerne ulike mønstre i samme hage. I en av arkivmappene hennes, som nå ligger i Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur ved NMBU, finnes en rekke eksemplark på ulike typer hellelegging. Muligens brukte hun disse arkene i planleggingsfasen sammen med kunden før hun utarbeidet forslag på bakgrunn av kundens ønsker.

Enkelte detaljer går igjen i hagene hennes: Blomsterbed satt sammen av overlappende firkanter, for eksempel. Gjerne for roser, som i hagen for R. Chr. Blichfeldt i Ulriksdalen, 1944. Ofte finner man ett enkelt rosemandeltre (*Prunus triloba*), plassert med omhu på et nøye utvalgt sted i hagen. Både rosemandeltreet (eller "mandeltre" som hun kalte det) og de sammenstilte firkantbedene finner vi eksempler på i fotosamlingen hennes hvor hun samlet ideer og inspirasjon fra reisene sine, og også fotograferte fra egne prosjekter.

Figur 12
Hageplan for disponent Finn Kuhnle i
Villa Sagatun på Storetveit, 1936

TORBORG ZIMMER, 1936

I årene fram mot krigens utbrudd tegnet Torborg Zimmer mange hager i og omkring Bergen. Mer og mer gikk hun bort fra å bygge hageplanene opp rundt strenge, geometriske former, men lot topografien og vegetasjonen på stedet lede henne i utforming og plantevalg. Staudebedene hennes ble etter hvert svært komplekse plantefelt med et stort mangfold av arter, nøye planlagt med tanke på blomstring og fargesammensetning gjennom de skiftende årstidene.

Okkupasjonsårene

Da himmelen mørknet over Norge våren 1940, ble Torborg Zimmer engasjert av organisasjonen Kvinnes Arbeidshjelp i en komité som skulle sette opp *Jordbrukskurs for Bergenskvinnor*. Dette var et beredskapstiltak som ble iverksatt flere steder i landet i forkant av krigen. På kurset skulle unge bykvinner lære det de trengte for å kunne steppe inn i ulike typer arbeid på gårdsbrukene dersom mennene skulle bli mobilisert i krigen. I komiteen satt også biolog og amanuensis ved Botanisk hage Astrid Karlsen, husholdningslærerinnen Hjørdis Thomsen og fru Ida Blytt Mathiesen som hadde hagebruksutdannelse fra gartnerskolen på Berby i Østfold (Blytt, 1984, s. 240-241). Kurset startet i mars og bestod av teoretisk opplæring over fire uker med tre undervisningskvelder i uken. Videre skulle deltakerne ut i praksis på gårder i området utover våren og sommeren 1940. Opplæringsplanen var utarbeidet av Landbrukskandidatlaget i Bergen (Bergens Aftenblad, 1940; Bergens Arbeiderblad, 1940; Gula Tidend, 1940). Zimmer oppgir til Byggekunst at hun hadde "praksis i flere gartnerier på Vestlandet" under krigen (Frølich, 1987, s. 42). Dette kan ha vært to sider av samme sak ettersom hun kan ha deltatt i den praktiske opplæringen av kvinnene etter teorikurset. Det kan også ha vært arbeid hun gjorde her og der, parallelt med sin hagearkitekt- og kursvirksomhet, for å tjene nok til livets opphold i en krevende tid.

Figur 14
Fotografier fra Zimmers fotosamling. Både mandeltreet og de sammenstilte firkantbedene brukte hun i mange av hageplanene sine.

TORBORG ZIMMER, UKJENT DATERING (ANTATT SLUTTEN AV 1930-TALLET)

Ifølge Byggekunst 1987 hadde Torborg Zimmer egen praksis fram til 1940, men arkivet viser at hun fortsatte å tegne hager gjennom hele okkupasjonstiden. Kanskje betyr det bare at hun sa opp leiekontrakten på Torgalmenningen, men fortsatte å tegne hager hjemmefra i Kalvedalsveien? Utover 40-tallet ser det ut til at flere av oppdragene kommer fra hageeiere også i Stavanger. Kanskje var det slekt eller bekjente av familien Zimmer? De hadde jo sitt opphav i Stavanger.

Våren 1944, da det så som tristest ut etter fire år med okkupasjon, skulle Bergen oppleve en av de største katastrofene i byens historie. Hvor Torborg Zimmer oppholdt seg denne dagen vet vi ikke, men hendelsen må ha vært dramatisk for henne uansett om hun var til stede eller ikke. Et nederlandsk skip fullastet med dynamitt hadde lagt til kai ved Bradbenken i Vågen. Tidlig om morgenen den 20. april oppstod det brann i skipets maskinrom som førte til en kolossal eksplosjon. Trykkbølgen som fulgte raserte store deler av Bergen sentrum på begge sider av Vågen. Vinduer ble blåst inn, båter løftet opp på land, og på Nordnes-siden oppstod en kjempebrann i det gamle trehusmiljøet (Hartvedt & Skreien, 2009). Zimmers barndomshjem på Bradbenken 1 ble totalt knust. Både hennes første tegnestue i det lille trehuset i Strandgaten 156 og familiens første hjem i hjørnegården på Tollbodallmenningen gikk med i den store brannen.

Det var en lykke at familien hadde flyttet til Kalvedalsveien noen år tidligere i forbindelse med farens bortgang og at faren selv slapp å oppleve sitt livsverk på Bradbenken bli knust. Men dette må uten tvil ha vært en krevende tid for Torborg Zimmer. I årene som fulgte fortsatte tegneaktiviteten i tegnestuen hennes, men så å si alle hagetegninger fra nettopp april 1944 og fram til 1946 ble nå signert M.L. Det kan tenkes at det var de dramatiske omstendighetene som var årsaken til at Margreta Lid kom inn som assistent hos Zimmer. Dette vet vi ikke. Muligens ble det for krevende å jobbe alene gjennom alt som skjedde. Kanskje trengte hun selv å gjøre noe annet en periode.

Figur 15
Ødeleggelser etter eksplosjonsulykken 20. april 1944. Zimmers barndomshjem på Bradbenken (til venstre) og bebyggelsen i Strandgaten (til høyre) hvor hun bodde da hun ble født, og hvor hun startet sin første tegnestue.

FOTO: UKJENT FOTOGRAF. MARCUS BILLEDSAMLING
([HTTPS://MARCUS.UIB.NO/INSTANCE/PHOTOGRAPH/UBB-OHK-020-044.HTML](https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-ohk-020-044.html) OG [HTTPS://MARCUS.UIB.NO/INSTANCE/PHOTOGRAPH/UBB-OHK-018-063.HTML](https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-ohk-018-063.html))

I 1945 hadde Zimmer blant annet et engasjement som gartner på Storetveit gård hvor hun også hadde tegnet deler av hagen. I 1946-47 tok hun jobb som hagearkitekt ved reguleringsavdelingen i Bergen kommune hvor også Margreta Lid jobbet i samme periode (Lund et al., 1961, s. 51). I 1948 reiste hun til Oslo og jobbet selv som assistent ved hagearkitekt Karen Reistads tegnekontor på Alnabru (Frølich, 1987, s. 42). I Reistads arkiv finnes en tegning over grøntanlegg til Sunland papirfabrikk i Drammen fra denne perioden. Tegningen er signert Karen Reistad, men med notisen "tegnet av T. Zimmer".

Akkurat når Torborg Zimmer og Kåre Frølich ble et par vet vi ikke. Sælen skriver at de møtte hverandre på reguleringsavdelingen i Bergen (Sælen, 2019, s. 209). Kanskje fant de tonen i tiden på Torgalmenningen hvor Zimmer hadde tegnestue tvers over gata for arkitektkontoret til Kåre Frølichs far (Bergens Tidende, 1939). Der vanket han nok. 28. juni 1949 stod iallfall Torborg Zimmer og Kåre Frølich som nyviede ektefolk i domkirken i Bergen. Sammen skulle de få et langt og rikt liv som blant annet inkluderte egentegnet bolig med egentegnet hage på Skjoldhøgda. Gjennom livet samarbeidet de på mange prosjekter hvor hun tegnet hage og han tegnet hus. Av Kåre Frølichs eget arkiv, som nå ligger i Bergen byarkiv, går det ikke tydelig fram hvordan dette samarbeidet foregikk rent praktisk. Det er ikke mange spor av Zimmer i hans arkiv, men i listen over adresser Kåre Frølich hadde oppdrag på finner vi en rekke sammenfallende med listen over Zimmers oppdrag. Muligens jobbet de relativt uavhengig av hverandre på hver sin del av oppdragene, men samsnakket over midtidsbordet.

Hagekunst med dobbel betydning

Torborg Zimmer Frølich er en viktig brikke i fortellingen om norsk hagekunst på 1900-tallet. Jeg vil særlig løfte fram tre faktorer ved hennes historie som underbygger dette.

For det første brøt hun med etablerte forestillinger og forventninger i tiden bare i kraft av å være kvinne på banen. Hagearkitekt- og anleggsgartnerfaget var en sterkt mannsdominert disiplin både i Norge og internasjonalt på denne tiden. Sakte kom kvinne for kvinne på banen gjennom første halvdel av 1900-tallet. Dette skjedde parallelt med generell kvinnekamp og kvinners inntreden også på andre arenaer i samfunnet. Disse kvinnene var viktige banebrytere i sine fag og bidro sterkt til den videre utviklingen mot et mer moderne samfunn, men deres bidrag har ikke vært tilsvarende synliggjort ettersom de lenge var i klart mindretall og stod i skyggen av mennene (Nolin, 2015, s. 75).

Kvinnenes historie i landskapsarkitekturen er lite studert, men de siste årene har interessen for temaet økt (Københavns Universitet, 2022). Blant annet har den svenske kunsthistorikeren Catharina Nolin gjort interes-

sante undersøkelser i Sverige. Nolin viser at det finnes fellesnevnerne for de første kvinnene som lyktes i å skape seg karrierer som hagearkitekter her. I Sverige gjaldt dette omkring 15 kvinner i perioden 1900–1950. For eksempel er det felles for mange av dem at de studerte utenlands. De fleste etablerte seg med praksis i storbyen Stockholm. Kvinnene arbeidet individuelt, men kilder indikerer at de inspirerte hverandre og at noen også samarbeidet. De kom fra familier i øvre middelklasse og hadde fedre som var leger, forretningsmenn eller lærere. Nolin mener fedrenes kundenettverk i middelklassen kan ha vært en fordel i jakten på oppdrag for de kvinnelige hagearkitektene og dermed en viktig suksessfaktor. De fleste kvinnene forble ugifte og fikk aldri barn ettersom dette ble sett på som uforenelig med å jobbe profesjonelt (Nolin, 2015, s. 57).

Parallellene til Torborg Zimmers historie er mange. Oppveksten i en velstående familie med forretningsmannen Knud Zimmer som far var antakelig avgjørende både for at hun kunne reise utenlands for utdanning og for økonomisk trygghet i oppstartsfasen som selvstendig næringsdrivende. Videre er det sannsynlig at farens nettverk i det velstående sjiktet av byborgere i Bergen lettet Torborg Zimmers arbeid med å skaffe kunder. Kundene kan flere ganger spores direkte til hans forretningsforbindelser.⁵ Selv om faren døde før hun startet sin egen praksis, fløt hun antakelig lenge på anseelse bare i kraft av å være av Zimmer-slekten. Torborg Zimmer giftet seg, men det skjedde først da hun var 38 år gammel, og hun fikk aldri barn. Hennes lidenskap i livet forble hagekunsten. Ekteskapet med arkitekt Kåre Frølich tillot at hun fortsatte sitt arbeid både selvstendig og i samarbeid med ham. Så kan det likevel stilles spørsmål om i hvilken grad det at hun giftet seg, påvirket det videre arbeidet hennes. Det ville vært en interessant studie i seg selv. For eksempel viser arkivet at antallet oppdrag per år opprettholdes gjennom det første tiåret etter at hun gifter seg, men så faller det betraktelig fra midten av 1960-tallet.⁶ Dette kan selvsagt skyldes helt andre årsaker, men i lys av dette er det interessant at både Nolin og andre forskere viser til tilfeller der kvinners samarbeid med menn har resultert i usynliggjøring av kvinnenenes virke. Tegninger har forsvunnet inn i mennenes arkiver, de har blitt signert av mennene selv, eller frontet utad som deres arbeid. Kvinnene som stod bak, har blitt borte i fortellingen (Dietze-Schirdewahn, 2021b; Nolin, 2015, s. 68). Et søk i Kåre Frølichs arkiv viser at Torborg Zimmers tegninger ikke ligger der, og ettersom det i hovedsak er bygningstegninger som ligger i hans arkiv, ikke hagetegninger, er det også lite sannsynlig at hennes verk skjuler seg under hans signatur.⁷ En annen mulig forklaring er de generelle endringene i markedet på denne tiden. Etterspørselen etter detaljert hagedesign minket gradvis samtidig som store offentlige anlegg fikk større plass på landskapsarkitektens tegnebord. Her trengs det mer kunnskap. Torborg Zimmer Frølichs karriere fra hun giftet seg til hun døde bør forskes videre på.

5 I kundekretsen var for eksempel direktør Einar Joys og Thomas Falck jr. Knud Zimmers nærmeste kollegaer i toppledelsen i DBS. Kjøpmann Herman Friele satt i representantskapet i selskapet i samme periode (Bakka, 1993, s. 60). Kjøpmann Johan Muller kjøpte en av selskapets slepebåter i 1910 (Bakka, 1993, s. 38). Videre er en rekke kunder av Torborg Zimmer titulert skipsreder og noen kaptein, skipsmegler, seilmaker og kystskipper (Frølich, 1999). Det er sannsynlig at disse innenfor skipsfagmiljøet kjente til ledelsen i dampskipsselskapet (DBS).

6 Antall oppdrag 1935-48: 110. Antall oppdrag 1949-91: 125. Basert på liste fra 1999 i Zimmers arkiv, Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU

7 Gjennomgang av Kåre Frølichs arkivmateriale i Bergen Byarkiv, 14. februar 2022.

Den andre faktoren jeg vil løfte fram er at Torborg Zimmer bidro til nytenkning og modernisering i norsk hagekunst på 1930-tallet ved at hun brakte med seg nye ideer og stiluttrykk fra utlandet. Samtidig deltok hun aktivt i den faglige diskursen hjemme.

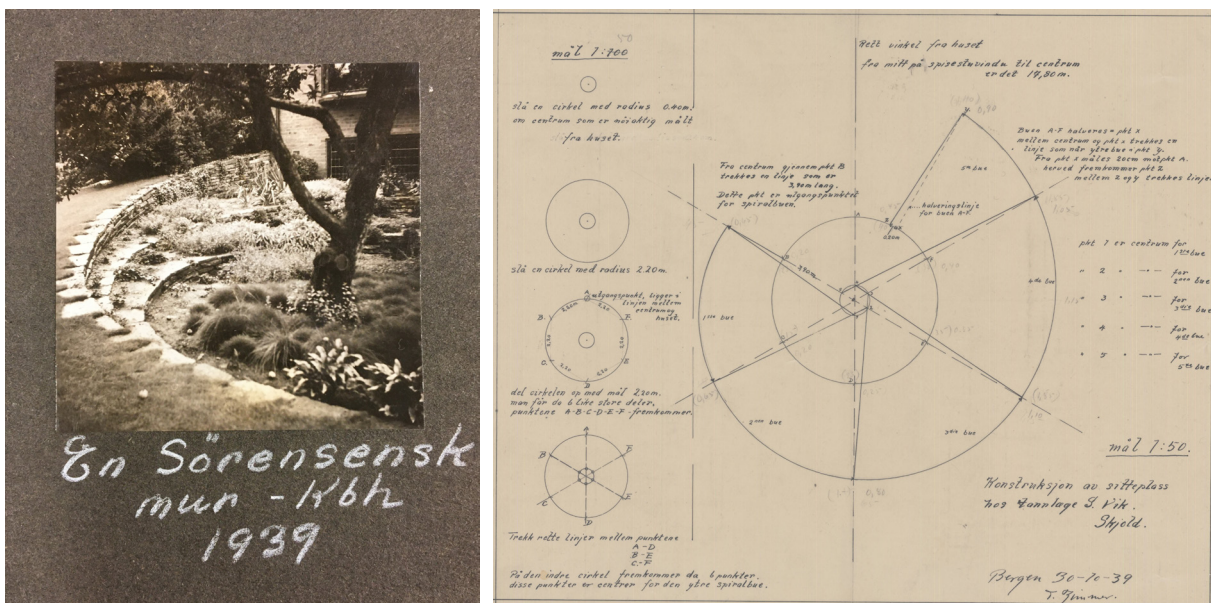
Stiler og trender vandrer og spres med de aktørene som bærer og formidler dem. Zimmer var en av dem som plukket opp impulsene i faget og snakket om den moderne hagen på flere arenaer da hun kom hjem. Særlig ser det ut til at hun var opptatt av den delen av modernismen i hagekunsten som handlet om naturforståelse.⁸ Hun skapte selv hager etter de nye idealene, og hun var opptatt av at hagearkitekturen skulle anerkjennes som kunstart på linje med arkitekturen. I 1938 skrev hun et innlegg om dette i det nordiske fagtidsskriftet *Havekunst*. Her forsøker hun å synliggjøre hvordan alle grener av kunsten innen samme periode er beslektet i ånden. Selv om hagearkitekt og arkitekt arbeider med vidt forskjellige materialer, gir de hver for seg sitt individuelle særpreg til den felles, i dette tilfelle, funksjonalistiske tidsånden (Zimmer, 1938, s. 69).

Hvordan Zimmer helt konkret tok med seg det nye formspråket går blant annet fram av tegningene hennes som viser klare likheter med det hun hadde sett C. Th. Sørensen gjøre i Danmark. I fotosamlingen hennes finnes bilder til inspirasjon hvor det eksempelvis ligger et bilde av det hun kaller "En Sørensenk mur". En spiralformet mur i trappeform som hun selv gjentok i ulike varianter i sine egne arbeider. I en av prosjektmappene hennes, hage for tannlege Sigurd Vik, ligger en detaljert oppskrift til hvordan man måler ut spiralformen i marken. Dette kan ha vært helt konkret opplæring hun fikk ved Sørensens kontor ettersom han selv var en flittig bruker av spiralformen.

- 8 For eksempel i et intervju i Bergens Aftenblad 18. mars 1938 og i et innlegg om funksjonalismen i *Havekunst* 1938. Naturforståelse som idé i hagekunsten under modernismen/ funksjonalismen er beskrevet blant annet i boken *Vår tids hage* (Aspesæter et al., 1939, s. 26).

Figur 16
Til venstre: "En Sørensenk mur"
fotografert av Zimmer på reise til København i 1939. Samme høst tegnet hun oppskrift på konstruksjon av sitteplass i spiralform for tannlege Sigurd Vik (til høyre).

TORBORG ZIMMER, 1939

Bruken av lyngplanter er tidligere nevnt. Lyng var ikke en vanlig hageplante i Norge tidlig på 1900-tallet. Torborg Zimmer selv så den første gang brukt i hager under studieårene i England (Bergens Tidende, 1992). Hun ble begeistret over effekten og tok med seg ideen. Senere brukte hun mye lyngplanter i hagene hun tegnet gjennom livet. Sammen med venninnen Ingrid Lima som drev planteskole i Madla, er Zimmer senere omtalt som den som innførte forskjellige slags lyng som hageplanter i Norge (Conradi et al., 2000, s. 15).

Den tredje faktoren ved Zimmers bidrag er selve hagekunsten hennes. Hun etterlot seg en rekke vakre hager i vestlandsregionen. Hennes eget arkiv viser omkring 240 oppdrag fra 1930-tallet til 1990-tallet. 110 av disse er fra perioden som belyses i denne artikkelen, som dekker perioden 1930-50. Hvor mange av hagene som faktisk ble realisert og hvor mange som fortsatt er bevart, finnes det ingen oversikt over. Gamle flyfoto kan likevel bekrefte at noen av dem ble realisert, og enkelte hager kan også følges utover 1900-tallet i nyere flyfoto.⁹

Anlegg som i tidligere publikasjoner er løftet fram spesielt, er skipsreder Wallems anlegg i Vikedalen, 1951-59, anlegget ved Brakanes hotell i Ulvik, 1951, Sjømennenes borettslag i Fyllingsdalen på 1960- og 70-tallet, og Kålhagene på Bryggen i Bergen, 1989 (Sælen, 2019, s. 207-235). Også hageanlegget ved Norges handelshøyskole fra 1936 og hennes egen hage på Skjoldhøgda i Bergen er omtalt ved flere anledninger (Conradi et al., 2000; Dietze-Schirdewahn, 2018; Sælen, 1987).

Når landskapsarkitekter presenteres, er det en tendens til at større, offentlige anlegg omtales som de viktigste verkene, men for Zimmer var det privathagene som lå hennes hjerte nærmest. Hennes største kunstverk ble summen av mange små perler her og der i og omkring byene Bergen og Stavanger. Hager som forteller en interessant historie om møtet mellom grensesprengende modernisme og grensesettende, bratt norsk natur. I et større perspektiv får disse hagene også dobbel betydning ved at de står som et bilde på idealistiske kvinner som kjempet i motbakke og bidro til moderniseringen av landet vårt på 1900-tallet.

Avsluttende refleksjoner

Samtidig som stadig flere utenfor borgerskapet omfavnet hagekunsten og hagekunsten ble stadig mer tilpasset nye samfunnslag, kom også kvinnene på banen som profesjonelle hagearkitekter. De to prosessene sammenfaller i tid. Man kan spørre seg om det finnes en sammenheng. Som vi vet, stod kvinnebevegelsen sterkt på denne tiden, og kvinner ble yrkesaktive for første gang i mange deler av arbeidslivet samtidig. Samfunnet var i endring. At kvinner ble akseptert som profesjonelle hagearkitekter og fikk sin plass i faget akkurat i denne perioden kan derfor sees som en naturlig følge av kvinnekamp og generelle endringer i samfunnet.

9 Som del av studien har jeg søkt opp alle hager fra Zimmers arkiv fra perioden på kart (så langt det har vært mulig). På nettsiden kart.finn.no ligger historiske fly-/satellittfoto av både Bergen og Stavanger fra ca. 1950 og fram til i dag (eks. i referanselisten: Fjellveien 15 (i dag Fjellveien 126) i foto Bergen-sentrum-1951).

Det vi foreløpig vet mindre om, men som er et interessant spørsmål å stille seg, er hvordan kvinnes inntreden påvirket fagets videre utvikling. Var for eksempel kvinnes hagekunst eller arbeidsmetoder som profesjonelle hagearkitekter på noen måte annerledes enn mennenes? For å kunne gjøre meningsfulle analyser som svarer på spørsmålet, må vi først ha kunnskap om kvinnes aktivitet og produksjon. En hypotese er at kvinner tok med seg en interesse for hjem og familie inn i arbeidslivet siden deres arena tradisjonelt hadde vært i hjemmet. Det er ikke utenkelig at deres "spesialitet" som profesjonelle hagearkitekter i en overgangperiode ble kunnskapen om hjemmet og dermed privathagen. Her trengs det mer forskning.

For Torborg Zimmer Frölich var det i alle fall privathagene som lå hennes hjerte nærmest og som ble hennes store bidrag til norsk hagekunst på 1900-tallet. Hun går inn i historien som en banebryter. Både i kraft av å være kvinnelig pioner i disiplinen, men også i kraft av sin modernistiske glød som brakte nye ideer til landet og bidro til utvikling av hagekunsten.

Acknowledgements

Forskningen inngår i et doktorgradsarbeid ved Institutt for landskapsarkitektur og er finansiert av Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU).

Referanser

- Adresseavisen. (1936, 25. april). Bergen får sin første kvinnelige havearkitekt.
- Aftenposten, morgenutg. (1938, 13. oktober). Norsk Hagearkitekt- og Anleggsgartnerlag har årsmøte.
- Aspesæter, O., Grobstok, E., Nordal, O., Krafft, K. & Strøm, E. (1939). *Vår tids hage*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Bakka, D. (1993). *Bergenske: byen og selskapet*. Bergen: Seagull Publishing.
- Bergens Aftenblad. (1936, 5. september). Norges Handelshøiskole i tekst og bilder: Et vakkert og stilfullt anlegg innen- og utendørs.
- Bergens Aftenblad. (1938, 18. mars). Trygg vei til eget hus.
- Bergens Aftenblad. (1940, 24. februar). Kvinnene skal lære jordbruksarbeide.
- Bergens Aftenblad, Siste nytt. (1936, 21. mars). Bergen får sin første kvinnelige havearkitekt.
- Bergens Arbeiderblad. (1940, 23. februar). Kvinnenes Arbeidshjelp: Jordbrukskurs for kvinner.
- Bergens Tidende, Hus og Have. (1992, 5. mai). Huset hagen og terrenget.
- Bergens Tidende, annonseseksjon. (1936a, 5. mars). 1 Værelse.
- Bergens Tidende, annonseseksjon. (1936b, 21. mars). Planlegg haven nu.
- Bergens Tidende, annonseseksjon. (1939, 17. februar). Eiendommer tilsalgs.
- Blytt, B. (1984). *Blydt-Blytt: slektens historie ca. 1640-1980* (s. 240-241). Bergen: s.n.
- Borup, H. (1991). *C. Th. Sørensen, Curriculum Vitae*. København: Kunstakademiets Arkitektskole.
- Conradi, E., Eggen, M., von Essen, M. & Langeland, K. (2000). *Gjennom hageporten til hundre års hageglede*. Oslo: Landbruksforlaget.
- Dietze-Schirdewahn, A. (2018, 19. juni). Historical Archive of Norwegian Landscape Architecture [Torborg Zimmer Frølich (1911-2001)]. Hentet fra: <https://blogg.nmbu.no/ila-samling/2018/06/torborg-zimmer-frolich-1911-2001/>
- Dietze-Schirdewahn, A. (2021a, 8. mars). Historical Archive of Norwegian Landscape Architecture [De kvinnelige pionerer i disiplinen – del 1]. Hentet fra: <https://blogg.nmbu.no/ila-samling/2021/03/de-kvinnelige-pionerer-i-disiplinen-2/>
- Dietze-Schirdewahn, A. (2021b, 8. mars). Historical Archive of Norwegian Landscape Architecture [De kvinnelige pionerer i disiplinen – del 2]. Hentet fra: <https://blogg.nmbu.no/ila-samling/2021/03/de-kvinnelige-pionerer-i-disiplinen/>
- Digitalarkivet. (2022a, 30. mai). Folketelling 1910 for 1301 Bergen kjøpstad. Hentet fra <https://www.digitalarkivet.no/census/urban-residence/gf01036708024261>
- Digitalarkivet. (2022b, 30. mai). Ministerialbok for Maria prestegjeld 1916-1934 (1301M7). Hentet fra <https://www.digitalarkivet.no/view/255/pd00000034240344>
- Digitalarkivet. (2022c, 31. mai). Valgmanntall 1934 for kommunevalg i Bergen. Hentet fra <https://www.digitalarkivet.no/view/108/pc00000000427639>
- Dümpelmann, S. & Beardsley, J. (Red.). (2015). *Women, Modernity, and Landscape Architecture*. London & New York: Routledge.
- Erichsen, B. C. (2017). *Norske kvinners liv og kamp 1850-2000* (bd. 1). Oslo: Res Publica
- Finn kart, Historiske. [Fjellveien 126 i historisk foto *Bergen-sentrum-1951*]. Hentet 5. oktober 2022 fra <https://kart.finn.no/#>
- Florelius, B., Mathisen, B., Roald, H. & Jørgensen, K. (1999). Torborg Zimmer Frølich og Kåre Frølich. I U. Grønvold (Red.), *Arkitektur i Norge: årbok 1999* (s. 72-83). Oslo: Pax Forlag.
- Frølich, T. Z. (1987). Utviklingen av yrket – slik jeg har opplevet det. *Byggekunst*, 69(1), s. 42. Hentet fra <https://www.nb.no/items/ce224391650e95cb457834d1e9c56554?page=43&searchText=s%C3%A6len%20byggekunst%201987>
- Frølich, T. Z. (1999). *Registrering av oppdrag* [Dokument]. Samling etter Torborg Zimmer Frølich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Gula Tidend. (1940, 24. februar). Jordbrukskurs for Bergenskvinnor.
- Hartvedt, G. H. & Skreien, N. (2009). Eksplosjonskatastrofen. I *Bergen Byleksikon*. Hentet fra <https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424148>

- Helland, F. I. (2006). *Grung Villa Lau Eide* [Foto]. Hentet fra https://no.m.wikipedia.org/wiki/Fil:Grung_Villa_Lau_Eide.jpg
- Hextable Heritage Society. (2018). *The Remarkable Women of Swanley Horticultural College*. Hentet fra <http://www.hextable-heritage.co.uk/links.html>
- Jørgensen, P. M., Moe, D. & Salvesen, H. (2015). *Muséhagen i Bergen: Levede botanikk i over hundre år*. Bergen: Skald Forlag
- Knudsen, K. (1869). *Parti af Strandgaden mellem Toldbodalmindingen og Nykirken i Bergen* [Foto]. Marcus billedsamling. Universitetsbiblioteket i Bergen. Hentet fra <https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-kk-1318-0058.html>
- Københavns Universitet. (2022, 30. mai). Research Network: Where are the Women in Scandinavian Landscape Architecture? Hentet fra <https://www.womenindanisharchitecture.dk/research-network/?lang=en>
- Langeland, K. (1991). *Norske hager: hagevandring i ord og bilder* (s. 16-22). Oslo: Schibsted
- Lund, O., Ellestad, B. & Steine, S. K. (1961). *Norske hagebruksfunksjonærens forening 1908-1948, Norsk hagebrukskandidatlag 1848-1958*. u.s.: s.n.
- Lunde, I. & Bøe, E. (2022, 15. april). Leif Grung. I *Store Norske Leksikon*. Hentet fra https://snl.no/Leif_Grung
- Marcus billedsamling. (1927). Brudebilde av Ingeborg Blaauw, desember 1927 (ukjent fotograf). I *Antonette Zimmers brudekjoler* [Fotoalbum]. Universitetsbiblioteket i Bergen. Hentet fra <https://marcus.uib.no/instance/album/ubb-bs-fol-01866.html>
- Marcus billedsamling. (1944). *Ødeleggelser etter eksplosjonsulykken* (ukjent fotograf) [Foto]. Universitetsbiblioteket i Bergen. Hentet fra <https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-ohk-020-044.html>
- Marcus billedsamling. (1944). *Strandgaten sett utover fra Nykirkeallmenningen etter eksplosjonsulykken 20.04.1944* (ukjent fotograf) [Foto]. Universitetsbiblioteket i Bergen. Hentet fra <https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-ohk-018-063.html>
- Morgenavisen. (1936a, 8. april). 18 nye hus med til sammen 128 leiligheter anmeldt i Bergen i forrige måned. Morgenavisen, annonseseksjon. (1936b, 23. mars). Planlegg haven nu! Nationen. (1936, 24. mars). Bergen får kvinnelig hagearkitekt. Frøken Torborg Zimmer har ordet.
- Nolin, C. (2008). Den trädgårdshistoriska forskningens metodologi – utmaningar och möjligheter. *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*, 77(1-2), 136-145. DOI: 10.1080/00233600802065744
- Nolin, C. (2015). International training and national ambitions: Female landscape architects in Sweden, 1900-1950. I S. Dümpelmann & J. Beardley (Red.), *Women, Modernity, and Landscape Architecture* (s. 55-77). London & New York: Routledge.
- Norges Kvinder. (1936, 3. april). Bergen får kvinnelig hagearkitekt. Frøken Torborg Zimmer.
- Nyberg, J. & Røyraane, E. (2014). *Arki-tekturguide Bergen* (2. utg.). Bergen: Bondoni Forlag & Bergen Arkitektforening.
- Oslo byarkiv. (1933). *Norges landbrukshøiskole 1933* [Foto] (ukjent fotograf). Hentet fra <https://digitaltmuseum.no/011012622046/norgeslandbrukshoiskole>
- Riksantikvaren. (2014). *Strandgaten 156-158-160-162, Hordaland* [Foto] (ukjent fotograf og datering). Hentet fra https://no.wikipedia.org/wiki/Fil:Strandgaten_156-158-160-162,_Hordaland_-_Riksantikvaren-T248_02_0404.jpg#filelinks
- Rønsen, B. (2022). Idékonkurransen om gode bondehager: Hagekunst i bevegelse fra elitekultur til folkekultur. Upublisert manuskript (i publiseringsprosess hos *Kunst og Kultur* 2022)
- Sonne, F. G. H. (2022, 12. juli). Arkitekturhistorien lider af kvindeglemsel, men du kan takke dem for mere, end du aner. Hentet fra <https://videnskab.dk/kultur-samfund/arkitekturhistorien-lider-af-kvindeglemsel-men-du-kan-takke-dem-for-mere-end-du-aner>
- Svanøe, O. A. (1915-1925). *Det Bergenske Dampskipsselskap sitt hus ved Bradsbenken* [Foto]. Marcus billedsamling. Universitetsbiblioteket i Bergen. Hentet fra <https://marcus.uib.no/instance/photograph/ubb-bros-00645.html>
- Sælen, A. (1987). Med naturen som veiviser: Arbeider av landskapsarkitekt Torborg Zimmer Frølich. *Byggekunst*, 69(1), 36-41. Hentet fra <https://www.nb.no/items/ce224391650e95cb457834d1e9c56554?page=41&searchText=s%C3%A6len%20byggekunst%201987>
- Sælen, A. (2019). "Man tager det man haver...": Torborg Zimmer Frølich (1911-2001). I J. B. Osuldsen (Red.), *Utestemmer: Pionertid i norsk landskapsarkitektur 1900-1960* (s. 207-235). Orfeus Publishing AS.

- Wedborn, I. (1932). Från en engelsk trädgårdsskola. *Allmän Svensk Trädgårdstidning* (s. 12-14).
- Wiberg, C. K. (1926). *Det Bergenske Dampskibsselskab i Femogsytti Aar*. Bergen: John Griegs Boktrykkeri.
- Zimmer, T. (ukjent årstall a). *Mandel-tre* [Foto]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (ukjent årstall b). To sammenstilte firkantbed. Antakelig hos F. B. Holmboe i Kalvedalsvei 38 [Foto]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1935a). *Haveplan over Villa Cettinje for fru minister H. Mo-winckel* [Tegninger]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1935b). *Hageplan for Ing. Lau. Eide. Fjellveien* [Tegninger og dokumenter]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1936a). *Hageplan. Herr farver Jenssen. villa Grantun. Paradise* [Tegning]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1936b). *Hageplan i mål 1:200. herr disponent Finn Kuhnle. villa Sagatun. Storetveit* [Tegninger]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1937). *Herr W. M. Böschens. Hageplan. Fjellveien nr. 72* [Tegninger og dokumenter]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1938). Tidens funksjonalisme, tidens ånd. *Havekunst 19*, s. 69. Hentet fra: <https://www.landskapsarkitekter.dk/tidsskrift/>
- Zimmer, T. (1939a). *En Sörensens mur – Kbh 1939* [Foto]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. (1939b). *Konstruksjon av sitteplass hos tannlege S. Vik. Skjold* [Tegning]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.
- Zimmer, T. & Lid, M. (1944). *Hageplan. Herr R. Chr. Blichfeldt. Ulriksdalsvn. 29* [Tegning]. Samling etter Torborg Zimmer Frölich. Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur, NMBU.

Biographical information

Berit Rønsen

PhD-kandidat ved Institutt for landskapsarkitektur, Fakultet for landskap og samfunn, Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU).

Address: Fredrik A. Dahlsvei 15, Postboks 5003 NMBU, 1432 ÅS

Phone: +47 90777389

E-mail: berit.ronsen@nmbu.no

Arbeidet med denne artikkelen er del av et doktorgradsarbeid som har utgangspunkt i Historisk arkiv for norsk landskapsarkitektur ved NMBU. Prosjektet undersøker ulike aspekter ved norsk hagekunst i perioden 1930-1950, med et særlig fokus på privathager. Målet er ny kunnskap og dypere forståelse for faktorer som kan ha bidratt til å bevege hagekunsten fra å være oppfattet som elitekultur i tidligere tider til å bli bredere folkekultur slik vi kjenner den i dag.

